

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
Львівський навчально-науковий центр професійної освіти

Сучасні виклики професійної освіти

Монографія

Львів 2018

УДК 378.013

Су 89

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова
27 лютого 2018 р., протокол № 10.*

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор Дутка Ганна Яківна;
доктор педагогічних наук, професор Сікорський Петро Іванович.

Сучасні виклики професійної освіти : монографія. – Львів : СПОЛОН, 2018. – 440 с. – Бібліогр. в кінці ст. – ISBN 978-966-919-364-3.

Присвячено аналізу теоретичних основ професійної освіти майбутніх фахівців. Розглянуто сучасні тенденції розвитку професійної освіти, теоретичні основи моделювання освітніх та пізнавальних процесів, проблеми педагогічної взаємодії, забезпечення освітнього рівня фахівців у контексті вимог ринку праці, можливості використання інноваційних методик навчання та особливості формування професійних якостей майбутніх фахівців.

Для науковців, аспірантів, педагогів-практиків.

ISBN 978-966-919-364-3

© НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2018

© ЛНПЦ, 2018

© Автори, 2018

© В-во "СПОЛОН", 2018

ЗМІСТ

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВИТИ

Передмова	4
Теоретико-методологічні засади підприємницької діяльності освітнього закладу в умовах ринку (М. П. Копельчак)	5
Реформування в системі професійної підготовки соціальних працівників в Україні в контексті зарубіжного досвіду (В. Є. Робак)	33
Інноваційні тенденції розвитку сучасної професійно-технічної освіти художнього профілю (Ю. І. Колісник-Гуменюк)	54
Екологічне виховання майбутніх фахівців туристичного супроводу у вищих навчальних закладах (Г. В. Вархолик, І. І. Горбацьо)	78
Сучасні підходи у професійній підготовці майбутніх фахівців народних художніх промислів (О. М. Дубницька)	95

МОДЕЛЮВАННЯ ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ

Моделювання інтеграційних процесів в контексті едукативних підходів (Ю. М. Козловський)	115
Моделювання системи природничо-наукової та професійно-практичної підготовки майбутнього лікаря (М. В. Пайкуш)	135
Організація професійного навчання незайнятого населення у професійно-технічних навчальних закладах (Л. Я. Криницька)	150
Соціально-економічні умови ефективного маркетингу в сучасній освітній практиці ПТНЗ (Л. І. Кубська)	187
Вплив освітнього середовища на професійне виховання студентів (О. П. Якимович, Я. В. Ільчишин)	206
Застосування засобів імітаційного моделювання у професійній підготовці інструкторів доводців (М. В. Кос)	215
Організація виробничої практики студентів-будівельників на базі навчального закладу (О. В. Макош)	244

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Гуманізація освіти та свобода творчості особистості у науково-педагогічній діяльності (І. М. Козловська)	254
Емоційна компетентність як складова професійного становлення майбутніх фахівців сфери «людина-людина» (І. М. Матійків)	270
Розвиток творчих якостей майбутніх фахівців у процесі професійно-практичної підготовки (Т. Д. Якимович)	290
Формування готовності педагогів до використання спеціалізованого прикладного програмного забезпечення у педагогічній діяльності (О. О. Стечкевич)	323
Науково-методичне забезпечення позаурочної діяльності учнів ПТНЗ в гуртках художньо-прикладної творчості (Л. В. Сліпчишин)	351
Формування професійних якостей в процесі рідномовної підготовки (І. В. Бабій)	375
Формування іншомовної міжкультурної професійної компетенції майбутніх фахівців юридичних спеціальностей на основі інтегративного підходу (І. В. Савка)	396

НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗАУРОЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ПТНЗ В ГУРТКАХ ХУДОЖНЬО- ПРИКЛАДНОЇ ТВОРЧОСТІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У директивних документах МОН України з питань розвитку позашкільної освіти та її закладів зазначено [2; 3], що гуртки і надалі залишаються осередками всієї організаційно-масової роботи з дітьми та молоддю, забезпечуючи їх змістовне дозвілля через участь у творчих конкурсах, фестивалях, виставках тощо. У системі професійно-технічної освіти також є позашкільні заклади, в заходах яких учні можуть проявити свої здібності й таланти, задовольнити потреби у творчій роботі обраного напрямку, здобути додаткову освіту, в тому числі й професійного спрямування. В такому позашкільному закладі керівниками гуртків в основному є викладачі і майстри виробничого навчання, які мають відповідну підготовку, знання й вміння. Результатом спільної роботи ПТНЗ і позашкільного закладу є виховання творчої особистості майбутнього фахівця з високою загальною культурою, сформованим стійким інтересом до творчої діяльності, практично підготовленого виконувати творчі завдання, які мають професійний характер або відповідають його потребам. У зв'язку з цим здійснюються пошуки шляхів удосконалення співпраці ПТНЗ із позашкільним закладом у системі ПТО щодо забезпечення наступності та неперервності навчання й виховання, творчого та інтелектуального розвитку учнів, їх спрямованості на самореалізацію, надання системної підтримки обдарованій молоді, залучення до культурних цінностей і спадщини, додаткової освіти й соціалізації через участь у різних формах позаурочної роботи.

Серед різних напрямів гурткової роботи одним із найпопулярніших є напрям художньо-прикладної творчості, що об'єднує гуртки, у діяльності яких значна увага приділяється вивченню народних художніх традицій, виробленню в учнів розуміння їх унікальності, автентичності. Це забезпечує умови для збереження і поширення усталених у часі та потужних за характером матеріально-художнього наповнення традицій не лише фахівцями, але й молоддю, яка займається у гуртках.

Одночасно з соціально-економічними інноваційними трансформаціями також зазнають змін і художні традиції різних

народних ремесел і промислів (вишивка, ткацтво, народний одяг, ковальство тощо). Зміни пов'язані з новою тематикою, що відображає загальні тенденції, притаманні народному мистецтву в сучасний період. Оскільки народні художні промисли є організованим виробництвом творів декоративно-ужиткового мистецтва, призначених для реалізації, то й підготовка таких фахівців є актуальним завданням професійної і зокрема професійно-технічної освіти. Проте специфіка народних художніх промислів і ремесел полягає в тому, що художній досвід набувається не лише в умовах спеціального навчального закладу, але й в позаурочній роботі, в гуртках художньої, художньо-прикладної та художньо-технічної творчості.

Керівники гуртків як носії кращих традицій народного мистецтва певного виду, що склались на певній території на основі колективного освоєння і спадкоємного розвитку цих традицій у процесі творчої праці поколінь майстрів народних художніх промислів, організовують роботу з передачі власного художнього досвіду і традицій народного мистецтва. Участь учнів ПТНЗ у гуртках художньої, художньо-прикладної та художньо-технічної творчості відкриває доступ до художньої спадщини, що допомагатиме збагаченню учнівської творчості новими ідеями. Готуючись до конкретної роботи, учні збирають і вивчають великий обсяг інформації, яка при належному опрацюванні може мати значущість для вдосконалення змістового наповнення гурткової роботи, для заповнення маловідомих сторінок народного (регіонального) мистецтва, а також може використовуватися в експозиційній та науково-методичній роботі музею навчального закладу.

У цьому контексті актуальними завданнями є: залучення педагогів ПТНЗ до організації творчої діяльності учнів у гуртках; створення навчально-розвивального середовища, в якому функціонують гуртки; пошуки і впровадження інноваційного досвіду в практику роботи гуртків; модернізація системи науково-методичної роботи в позашкільному закладі на основі інноваційних технологій; удосконалення навчальних програм, змісту, форм і методів навчання і виховання. Це передбачає активну участь керівників гуртків і педагогів позашкільного закладу в дослідно-експериментальній роботі, метою якої є удосконалення науково-методичного

забезпечення позаурочної діяльності учнів ПТНЗ у гуртках у контексті сучасних підходів в освіті.

Предметом експериментального дослідження були зміст та організація художньо-прикладної та художньо-технічної творчості учнів професійно-технічних навчальних закладів у позаурочній роботі в контексті сучасних підходів. У ході експерименту перевірялась така гіпотеза: опанування навчального матеріалу з наряду гурткової роботи з урахуванням потреб, мотивів і психологічних особливостей гуртківців і його практичне застосування підвищує рівень життєво важливих компетентностей.

Основні завдання дослідження: з'ясувати стан організації позаурочної гурткової діяльності учнів ПТНЗ; виявити сучасні тенденції розвитку творчих здібностей учнів в умовах гурткової роботи; обґрунтувати педагогічні засади вдосконалення творчої діяльності учнів в умовах роботи гуртків; розробити та експериментально перевірити науково-методичне забезпечення позаурочної діяльності учнів ПТНЗ в гуртках художньо-прикладної творчості, створене у контексті особистісно орієнтованого, інтегративного і компетентнісного підходів.

1. Стан організації творчої діяльності учнів в гуртках у професійно-технічній освіті

Експериментальна робота проводилась на базі Львівського державного Будинку техніки, який є позашкільним освітнім закладом у системі ПТО Львівської області, що функціонує з 1986 року. Станом на 01.06. 2016 року він посів третє місце в Україні серед позашкільних закладів за кількістю учнів, охоплених гуртковою роботою (900 чол.). 24 гуртки з 36 – це гуртки художньо-прикладної творчості, в яких займається 600 учнів професійно-технічних навчальних закладів.

В експерименті взяли участь 41 керівник гуртка, 10 працівників (методисти та адміністрація) ЛДБТ, 17 заступників з виховної роботи ПТНЗ (Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей), експерти з числа фахівців художньої сфери (викладачі Львівської національної академії мистецтв, Української академії дизайну, Львівського державного коледжу декоративного і ужиткового мистецтва імені Івана Труша, члени Національної спілки народних майстрів України).

Було встановлено, що станом на початок 2013 року в системі ПТО Львівської області функціонувало 200 гуртків, які охоплювали

близько 5000 учнів (рис. 1). Розподіл гуртків за видами творчості: 33% гуртків спрямовані на художню творчість, із них у ПТНЗ художнього профілю 6 гуртків (прикладної творчості, плетіння з рогози, ковальства і різьбярства).

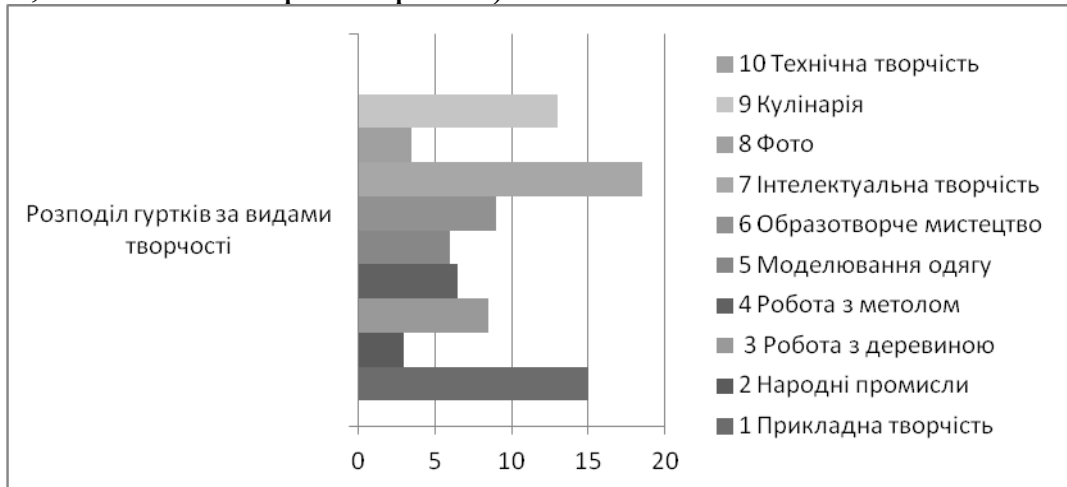

Рис. 1. Загальний розподіл гуртків за видами творчості (станом на початок 2013 року)

Кількість гуртків, в яких керівник працює не на добровільних засадах, а за оплату, в навчальному закладі залежить від контингенту – один платний гурток на 250 учнів, хоча за останньою вимогою МОН гуртковою роботою має бути охоплено не менше 70% учнів. Тому в навчальному закладі функціонує 1-3 гуртки на платній основі, а керівники решти гуртків заохочуються на розсуд адміністрації навчального закладу. Відповідно до нормативних документів Львівський державний Будинок техніки фінансує 36 гуртків, якими охоплено 900 учнів. Він також здійснює координацію роботи і тих гуртків, які функціонують у навчальних закладах за рішенням адміністрації. Результативність функціонування гуртків різного виду творчості визначається новизною, рівнем виконання, глибиною задуму робіт, які демонструються на щорічному звіті в навчальному закладі та святі ПТО.

У ході експерименту було проаналізовано науково-методичне забезпечення роботи гуртків (рис. 2). При визначенні рівня навчально-методичного забезпечення керівників гуртків було встановлено, що 60% респондентів користуються стандартними навчально-методичними комплектами, в яких не відображені сучасні підходи до організації і змісту гурткової роботи. Ті керівники, які працюють з учнями в гуртках художнього спрямування і мають художню освіту (7%), намагаються створювати авторські комплекти. Часто через надмірну увагу до художнього аспекту забезпечення,

знижується рівень його методичного опрацювання. В цілому значна частина керівників (33%), відчують труднощі з формуванням навчально-методичного забезпечення роботи гуртка. Передусім це стосується тих гуртків, тематика яких є досить рідкісною або потрібен керівник-фахівець даного напрямку (дизайн виробів з металу, естетичний дизайн, художній дизайн, графічний дизайн, гаварецька кераміка тощо).

Рис. 2. Забезпечення керівників гуртків навчально-методичними комплектами

Думки керівників гуртків про чинники, що впливають на поліпшення роботи гуртків відображено на рис. 3.

Рис. 3. Чинники покращення гурткової роботи у ПТНЗ художнього профілю

Більшість керівників гуртків (52%) звернуло увагу саме на матеріально-технічне забезпечення роботи гуртків, адже гуртківець має подбати про те, який матеріал та інструмент він буде використовувати на заняттях. Значна кількість видів творчості, які

цікавлять учнів, потребує фінансових ресурсів, яких вони не мають. Проте деякі керівники, що уболівають за успіхи вихованців, намагаються навчити їх також способам здешевлення власної роботи, а саме: пошук центрів гуртової торгівлі; здійснення колективної закупівлі з можливістю знижки, використання уцінених речей тощо). У цьому ми вбачаємо спробу керівника розвивати в гуртківців економічне мислення та їх соціалізацію.

Незважаючи на те, що робота гуртків, з одного боку, координується ЛДБТ, а з другого – заступником директора з виховної роботи, з яким керівники співпрацюють у навчальному закладі, все ж таки існують проблеми методичного характеру, пов'язані з удосконаленням змісту гурткової роботи з урахуванням сучасних підходів до освіти (24%). Більше труднощів із цього приводу виникає у майстрів виробничого навчання, які є керівниками гуртків.

Оскільки керівниками гуртків в основному є викладачі та майстри виробничого навчання, які на уроках теоретичного і виробничого навчання організовують творчу діяльність учнів, то лише 19% респондентів визнали факт існування труднощів з організацією творчості та власну потребу в інформації щодо забезпечення творчого розвитку учнів у гуртках. У бесідах з окремими керівниками було встановлено, що їх цікавить така інформація, яка поглиблює і систематизує вже наявні в них психолого-педагогічні знання в цьому контексті. Якби була відповідна методична література для гурткової роботи, кількість респондентів цієї групи була б значно меншою.

Нагальною потребою є одержання нової інформації щодо організації роботи гуртка конкретного спрямування (про різні нові техніки, досягнення тощо). У педагогів викликає зацікавлення також відвідування майстер-класів.

Щодо роботи гуртків технічної творчості, тут також є свої особливості, пов'язані з рівнем складності саме технічної творчості. Часто роботу з технічної творчості замінюють художньо-прикладною або художньо-технічною. Оскільки зацікавлення такими видами творчості виявляють учні, які в період навчання в загальноосвітній школі були охоплені дизайн-освітою (в рамках предмету «Технології», який вивчали від 5-го класу), керівник зважає на бажання гуртківців, проте йому часто бракує саме художніх знань (про стилі, кольорознавство, композицію тощо).

У рамках експериментальної роботи проводились семінари і круглі столи, за підсумками роботи яких можна дійти такого висновку:

ключовою проблемою ефективної гурткової роботи є вивільнення творчого потенціалу учнів, для реалізації якого педагогам потрібно чимало знати: за яких умов реалізуються творчі можливості учнів, як учні включаються у творчий процес, індивідуальні особливості творчого процесу тощо. Виявлено, що координаційна робота ЛДБТ проводиться у таких напрямках: ознайомлення керівників гуртків із нормативно-правовим забезпеченням позашкільної освіти (законами, указами, розпорядженнями, наказами державних установ), забезпечення науково-методичною документацією та надання методичної допомоги; організаційне забезпечення гурткової роботи і презентації її результатів. Загальне керівництво, спрямоване на підвищення ефективності гурткової роботи, в якій інтегруються три типи діяльності: дозвілля, творчість і пізнання. Від профілю училища і гуртка залежить, на яку саме діяльність зроблено акцент.

Для усіх гуртків найбільшою проблемою є мотивація учнів до творчості та відсутність літератури і розроблень методичного характеру. За відсутності доступу (або взагалі відсутності) до педагогічної методичної літератури викладачі і майстри шукають інформацію із різних джерел. Тому всі керівники звернули озвучили думку про створення банку методичних розроблень і передового досвіду.

Те, що питанням психолого-педагогічної інформації щодо творчої діяльності учнів у гуртку, був зацікавлений незначний відсоток керівників гуртків свідчить про низький рівень методичної компетентності з організації творчої діяльності учнів взагалі в навчально-виховному процесі. Це підтвердило анкетування педагогічних працівників ПТНЗ на курсах підвищення кваліфікації та в ПТНЗ художнього і технічного профілів. Аналіз анкет засвідчив, що і майстри, і викладачі мають низькі знання щодо методичних систем, які мають вихід на творчу діяльність учнів. Із цих систем вони більш проінформовані про інтерактивну (ймовірно тому, що вона дуже популярна, а не з наукових підходів). Спостерігається досить низький рівень поінформованості про типи професійно орієнтованих творчих завдань. Лише 20 % респондентів змогли більш-менш чітко відрізнити види творчості (художня, художньо-прикладна, художньо-технічна і технічна). Прикметно, що саме з цієї групи респондентів більшість працює у ПТНЗ художнього спрямування.

Таким чином, за отриманими результатами можна припустити, що позаурочна і гурткова робота учнів професійно-технічних навчальних

закладів здатна суттєво вплинути на формування важливих життєвих компетентностей, якщо її організація буде здійснена з урахуванням сучасного науково-методичного забезпечення.

2. Формувальний експеримент та його результати

Для проведення формувального експерименту було сформовано дві групи учнів, які займались у гуртках художньо-прикладної творчості протягом трьох років: експериментальну (50 осіб) і контрольну (50 осіб). Основним видом діяльності для усіх гуртків була робота з бісером (вишивка, різні вироби).

На початку експерименту відповідно до теоретично розглянутих груп умов було виділено ті педагогічні умови, створення яких забезпечує зростання ефективності гурткової роботи, організованої з урахуванням сучасних підходів:

- мотивація гуртківців на підвищення і досягнення високих результатів;
- спрямованість гурткової роботи на формування важливих для особистого і професійного життя компетентностей;
- розробка змісту і навчально-методичного забезпечення роботи гуртка з урахуванням сучасних підходів до неформальної освіти.

Інновацією, яка перевірялась на цьому етапі, була методика (змістова і процесуальна частини) і навчально-методичне забезпечення роботи гуртка з урахуванням сучасних підходів до неформальної освіти. Щоб перевірити ефективність запропонованої інновації, було розроблено педагогічну модель формування компетентностей гуртківців, яка складається з трьох блоків: концептуально-цільового, процесуально-технологічного і критеріально-результативного.

Концептуально-цільовий блок моделі включає інтегровану мету позаурочної і гурткової роботи в професійно-технічному навчальному закладі. У цій меті інтегруються бажання і потреби учнів (визначають мотив вибору гуртка), завдання професійно-технічної освіти (забезпечувати умови для навчання, виховання, розвитку – в тому числі творчого, соціалізації учнів) і позашкільної освіти (організація дозвіллевої діяльності на творчому рівні, створення умов для самореалізації та соціалізації гуртківців). Враховуючи різноаспектність вимог до позаурочної роботи, вона має організовуватись, а зміст розробляється з урахуванням принципів тих діяльностей, на які орієнтовані зацікавлені сторони, і сучасних

підходів до освіти (особистісно-орієнтований, компетентнісний, діяльнісний, культурологічний).

Процесуально-технологічний блок включає педагогічні умови та їх реалізацію у процесі залучення учнів до гурткової роботи. У цьому блоці відображено поетапний процес формування у гуртківців компетентностей. На кожному етапі застосовуються прийоми, методи, методики і технології, адекватні до мети дослідження і етапу зокрема.

Діагностично-мотиваційний етап передбачає визначення мотиву вибору профілю гуртка учнем, а також вхідних даних для відстеження розвитку тих компетентностей, які формуватимуться гуртковою роботою.

Інформаційно-змістовий етап включає удосконалення змісту в контексті особистісно орієнтованого і компетентнісного підходів та його корекцію, орієнтовану на бажання, нахили і потреби гуртківців.

Організаційно-середовищний етап пов'язаний з виявленням і врахуванням особливостей середовища, в якому організовується робота гуртка (спосіб організації передачі навчального матеріалу залежно від взаємодій педагогів та учнів; засоби, що забезпечують розвивальний ефект; переважаюча орієнтація гуртка відповідно до мети закладу; міжособистісна взаємодія). Рівень сформованості знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій залежить від того, на яких засадах організована робота гуртка: гурток, організований за рішенням адміністрації ПТНЗ із урахуванням бажань учнів; гурток при кабінеті чи майстерні; гурток, який фінансується і контролюється провідним освітнім позашкільним закладом у системі ПТО області; гуртки, робота яких інтегрується в малій академії (художній, дизайну), що дає можливість розширити і поглибити мету як позаурочної, так і гурткової роботи, якісно змінити середовище навчального закладу.

В організаційному об'єднанні гуртків на базі ПТНЗ за зразком малої академії основним напрямом діяльності є: поглиблення професійної підготовки у неформальний спосіб на засадах добровільності, що передбачає залучення учнів до науково-дослідної, експериментальної, конструкторської та винахідницької роботи в галузях науки, техніки, культури і мистецтва, що орієнтовані на професію; виявлення, розвиток і підтримка обдарованих учнів, здатних продовжити навчання на вищому ступені освіти, створення умов для їх творчої реалізації, професійного виховання; формування

у гуртківців особистісно-ціннісного ставлення до мистецтва; розвиток естетичної свідомості та художньо-естетичної культури, здатності до самореалізації та самовдосконалення; залучення до популяризації предметів творчості, пов'язаних з художньою культурою і традиціями.

Рефлексивно-оцінювальний етап орієнтований на визначення рівня розвитку рефлексивного мислення, пов'язаного з організацією і результативністю навчальної діяльності учнів. Оцінка розвитку виконувалась паралельно учнями і керівником, що дає можливість виявити адекватність самооцінки і напрям зусиль учня стосовно розвитку тих чи інших власних якостей.

Критеріально-результативний блок відображає причинно-наслідковий зв'язок, який виникає через дію певної інновації (активний чинник). Такою інновацією є методика (змістова і процесуальна частини) і навчально-методичне забезпечення роботи гуртка з урахуванням сучасних підходів до неформальної освіти (навчальна програма, методичні рекомендації). Відповідно до мети експериментальної роботи було модернізовано зміст навчальної програми у контексті особистісно орієнтованого і компетентнісного підходів, для чого було розроблено відповідні критерії відбору змісту та здійснено його структурування. Процесуальна частина методики була орієнтована на застосування тих методів і технологій, які сприяли індивідуалізації навчання, творчій, пошуковій і рефлексивній діяльності гуртківців. Залежним чинником, на зміну якого спрямована інновація, є компетентності гуртківця (мотиваційно-ціннісна, пізнавальна, операційно-діяльнісна, творча, соціальна та емоційна). Для визначення ступеню сформованості компетентностей були розроблені критерії, показники і рівні, відібрано необхідний методичний інструментарій.

На початку формуального експерименту було перевірено однорідність експериментальної і контрольної груп за допомогою критерію Пірсона. Порівняння табличного і розрахованого значення $\chi^2 = 0 < \chi_0^2 = 7,815$ і $11,345$ дало підставу зробити висновок про те, що генеральні сукупності, з яких відібрані учні контрольної та експериментальної груп за рівнем умінь для занять у гуртку є однаковими, тобто нуль-гіпотеза підтвердилась.

У ході формуального експерименту в експериментальній групі впроваджувалась педагогічна модель формування компетентностей гуртківців. Зміни в рівнях компетентностей контрольної та

експериментальної груп визначались на початок і кінець формувального етапу.

Мотиваційно-ціннісна компетентність. В основі мотиваційної сфери особистості лежать смисл і значущість діяльності, з якими пов'язані мотиви її виконання. У свою чергу цінності як поняття пов'язані зі значущістю результатів виконуваної діяльності чи з певними явищами. Спрямованість особистості на певний вид діяльності свідчить про вибірковість її мотивів. Оскільки мотиваційна сфера має складну конструкцію, що складається із смислів, мотивів, цілей, інтересів та емоцій, суб'єкти відрізняються їх співвідношенням і кількісними характеристиками. У контексті дослідження розглядалися як матеріальні, так і суб'єктні цінності, орієнтовані, у першому випадку, на красу чи потворність, корисність чи безглуздість, у другому випадку, на певні цілі, вимоги, норми, оцінки, настанови, що панують у сучасному українському суспільстві щодо результатів людської діяльності та її культурних аспектів.

Структура мотиваційної сфери визначалася за допомогою опитувальника В. Горбачевського. Методика вивчення мотивації реалізувалася в три етапи: на першому етапі визначався початковий стан мотиваційних компонентів та їхній рівень, а також провідні компоненти (п'ять компонентів із найвищими значеннями); на другому етапі учні працювали над розвитком тих компонентів, які мали найнижчі значення; на третьому етапі повторно проводилось опитування і визначалися зміни, які відбулись в кількісному вираженні компонентів структури мотиваційної сфери. Отримана інформація є особливо цінною для керівника гуртка, оскільки вона дає можливість створити цілісну картину про мотиваційну сферу кожного гуртківця, його провідні мотиви та інтереси, виявити слабкі сторони і допомогти учневі знайти методи роботи над їх удосконаленням. На рис. 4 і 5 зображено співвідношення компонентів мотиваційної сфери за рівнями на початок і кінець формувального етапу.

Компоненти 1–6 пов'язані з оцінними процесами, а також розглядаються як рушійні сили розвитку діяльності, бо вони спонукають особистість до неї. Центральне місце в структурі займає мотив самоповаги, який розвивається на основі інших компонентів, а його вираженість пов'язується з рівнем домагань. Оскільки в цій групі на кінець року для більшості компонентів відсутній низький рівень, можна припустити, що учні мають досить високий рівень домагань, але без зміни виду діяльності.

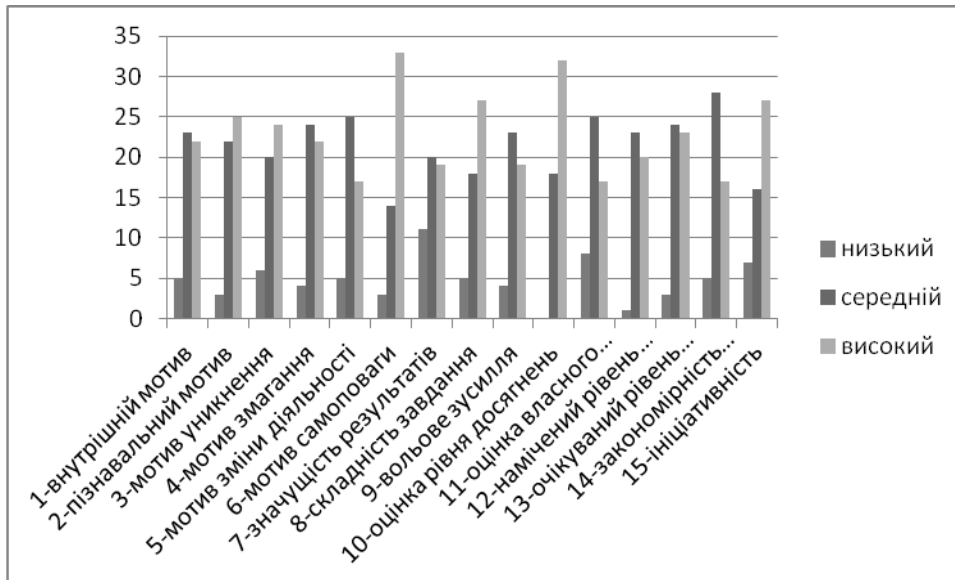

Рис.4. Компоненти мотиваційної сфери на початок формувального етапу

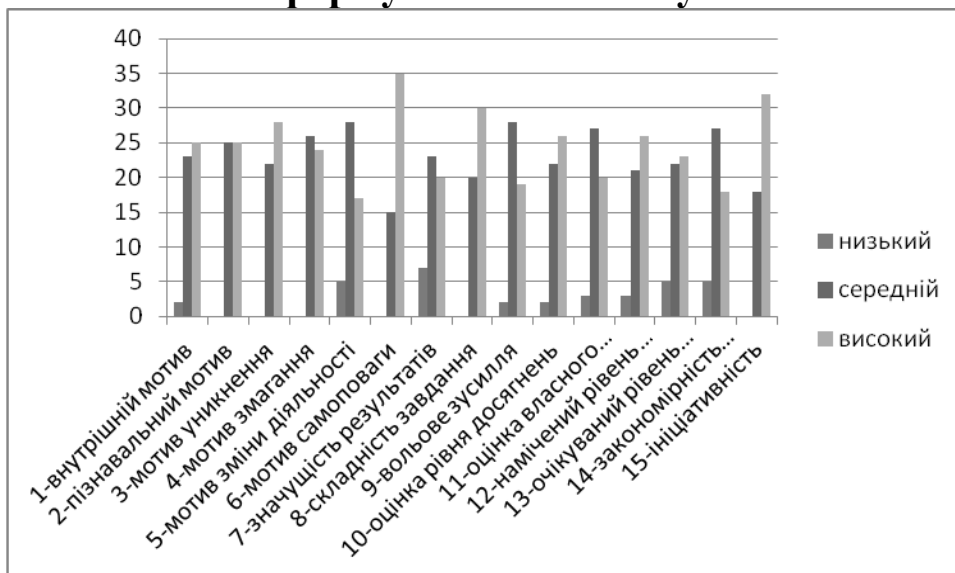

Рис.5. Компоненти мотиваційної сфери на кінець формувального етапу

Друга група компонентів дає можливість встановити причинно-наслідкові відношення, що дозволяє віднести їх до прогностичних процесів, а самі компоненти розглядаються як необхідні умови досягнення поставлених складних цілей (тобто спрямованість гуртківців на складні завдання).

Останні два компоненти структури – закономірність результатів та ініціативність – є інструментальними, бо дозволяють розуміти взаємозв'язок між власними можливостями і результатом та впливом випадку на нього, а також важливість самостійності у постановці завдань. Сформованість цих компонентів є важливою передумовою для розвитку рефлексивних умінь особистості, адже вони є основою адекватної самооцінки.

Порівняння обох гістограм дозволяє зробити висновок про те, що модернізація змісту гурткової роботи у контексті особистісно орієнтованого підходу впливає на співвідношення та характер (посилення в позитивний чи негативний бік) складових мотиваційної сфери: зменшилось кількісне вираження низького рівня, відбувся перерозподіл між середнім і високим рівнями в позитивний бік. Такий стан змін в компонентній структурі мотиваційної сфери свідчить про позитивні зміни в мотиваційній компетентності гуртківців, викликані як змістом, так і методикою навчання. Зміна характеру мотивації відбувається через методичну систему навчання (тип навчання), яка має бути спрямована перш за все на підвищення самостійності гуртківця у різних проявах.

Пізнавальна компетентність у сфері гурткової діяльності визначалася за навчальними досягненнями гуртківців при виконанні завдань чотирьох рівнів складності на початку і в кінці формувального експерименту. Вона пов'язана зі сформованістю в учнів навчально-пізнавального інтересу до видів діяльності з наряду гуртка. Сформованість груп компонентів мотиваційної сфери (мотиви діяльності, розуміння причинно-наслідкового зв'язку, саморефлексія) позитивно впливає на розвиток пізнавальної компетентності. Через педагогічний вплив на відповідні компоненти мотиваційної сфери учнів керівник гуртка може суттєво вплинути на навчальні досягнення учнів. На заняттях гуртка учні займаються добровільно, і орієнтація на досягнення високих результатів не є обов'язковою, але бажаною. Тому оцінювалась якість виконання кожної групи завдань, що дало можливість відстежити рівень складності змісту і завдань, посилюючи для даного рівня гуртка (початковий основний, поглиблений). Педагогічна майстерність керівника гуртка виявляється в тому, щоб у гуртківця мотивація досягнення високих результатів перейшла у внутрішній план. Гістограма на рис. 6 свідчить про те, що в кінці формувального етапу учні повністю виконували завдання 1 і 2 рівнів складності, а з виконанням 3 і 4 рівня впоралась вже менша кількість гуртківців, що є природним явищем. Проте, досить високі результати виконання гуртківцями складніших завдань свідчать про високий рівень мотивації занять у гуртку. Для характеристики навчальних досягнень визначали % якості виконання завдання. Зміст завдань був спрямований на виявлення обізнаності гуртківців у сфері діяльності гуртка, художніх і техніко-технологічних знань, з народного мистецтва.

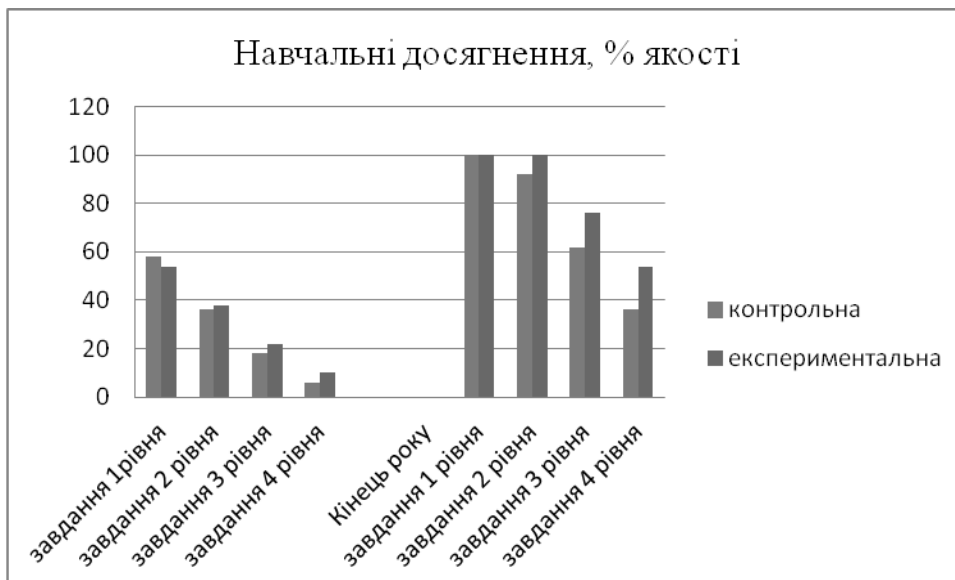

Рис. 6 Навчальні досягнення гуртківців контрольної та експериментальної груп на початок і кінець формульованого експерименту

Операційно-діяльнісна компетентність є інтегральною характеристикою, яка інтегрує досвід у даній сфері гурткової роботи, художньо-естетичну культуру і смак, техніко-технологічну культуру, вміння і навички з відповідної діяльності.

Уміння і навички гуртківців з напряму роботи гуртка визначені програмою, формуються за допомогою практико-орієнтованих технологій під час занять гуртка і вдосконалюються самостійною роботою. Темп засвоєння визначається програмою гуртка, а якість виконання – за поетапними результатами роботи (потемне і підсумкове оцінювання, підготовка і участь у конкурсах, підсумкових виставках). Ця складова пов'язана з навчальними досягненнями, які визначалися в пізнавальній компетентності, але її роль в операційно-діяльній компетентності дещо інша, що пов'язано з вибором системи оцінювання (факторно-критеріальною моделлю [5]).

Вагомий внесок у формування операційно-діяльної компетентності належить досвіду учня в даній сфері гурткової роботи: чим він більший, тим вищими можуть бути результати і, відповідно, компетентність. Для багатьох напрямів гурткової роботи він залежить від того, чи вивчалась така діяльність у загальноосвітній школі на уроках технології. Досвід роботи в практико-орієнтованих гуртках визначається кількістю виготовлених предметів, проте завжди актуальним залишається питання узгодження продуктивності гуртківця з якістю і рівнем художньо-естетичного виконання виробів.

Тому в гуртку проводиться систематична робота з розвитку художньо-естетичної культури і смаку учнів.

Художньо-естетична культура формується під час художньо-естетичної діяльності, яка розвиває творчі якості особистості та прокладає шлях до її творчих здобутків. Естетична культура розглядається як єдність естетичних знань, переконань, почуттів, навичок і норм діяльності, поведінки людей, а художня культура визначається образно-творчим перетворенням природи, суспільства і життя людей, використовуючи засоби народного чи професійного мистецтва. Художня культура впливає на естетичну культуру через естетичну свідомість. Хоча естетична і художня культури є самостійними складовими духовної культури суспільства, в художньо-естетичній культурі домінантою є художня культура, яка до компонент естетичної культури додає художню освіченість, художній смак, здібності адекватно оцінювати рівень художніх якостей творів, виробів тощо. Художньо-естетичним орієнтиром у діяльності є художньо-естетичні погляди, які особистість прагне втілити у життя, виявляючи до цього вольові зусилля та здійснюючи практичні дії. Через художньо-естетичний смак особистість виражає своє художньо-естетичне почуття в оцінці художньо-естетичних явищ дійсності та мистецтва, які можуть бути і матеріальними, і духовними. *Здатність гуртківця повноцінно сприймати, правильно розуміти і прагнути створювати власні результати діяльності у контексті прекрасного в мистецтві та дійсності, з урахуванням художньо-естетичних цінностей і за законами краси розглядається як його художньо-естетична культура.*

Формування і розвиток художньо-естетичної культури гуртківців відбувається з прилученням їх до художньо-естетичних цінностей в умовах, що викликають естетичні переживання (відвідування музеїв і виставок, зустрічі з майстрами народних художніх промислів і художниками, підготовка проектів, пошукова робота). Для визначення змін у розвитку художньо-естетичної культури використано такі *критерії*, як естетична свідомість, естетичний світогляд, художньо-естетичний смак, художня освіченість, художньо-естетичні цінності і здібності. Зміни визначалися за показниками: в *естетичній свідомості* – почуття прекрасного, естетичне ставлення до результатів роботи, наявність позитивних емоцій під час виконання роботи, задоволення від сприймання художньо-естетичних явищ, заспокоєння від задоволення потреби в естетичних враженнях; в *естетичному світогляді* – потреба в

естетичному пізнанні та художній творчості, наявність художньо-естетичних ідей, інтересів, мети, переконань, ідеалів, розуміння прекрасного, зростання якості фантазій; у *художньо-естетичному смаку* – естетичне судження та оцінка, емоційно-почуттєве переживання сприйняття об'єкта з позицій мистецтва; у *художній освіченості* – обізнаність у видах естетичної діяльності, видах і жанрах мистецтва, художніх стилях і напрямках у мистецтві; у *художньо-естетичних цінностях* – реалізація їх у повсякденну і професійну діяльність; у *художньо-естетичних здібностях* – уміння спостерігати, порівнювати, зіставляти, давати художньо-естетичну оцінку, вирізняти рівень власних здобутків, володіння художньо-естетичними нормами, розвиненість образного і художнього мислення. Зміни в художньо-естетичній культурі визначалися за трьома рівнями.

Серед чотирьох складових *операційно-діяльнісної компетентності* найбільшу вагу мають уміння і навички, які кількісно вимірюються. Вони доповнюються особистісним досвідом у провідній діяльності (вишивання), який зростає протягом навчального періоду (оцінюється кількістю завершених робіт), а також рівнем художньо-естетичної культури і художньо-естетичним смаком, які проявляються у виробках. Враховуючи особливості оцінювання цих складових (за кількістю виконаних робіт), визначення рівня операційно-діяльнісної компетентності проводилось в експериментальній та контрольній групах за допомогою факторно-критеріальної моделі формування по чотирьох рівнях (високий, середній, низький, дуже низький) тільки на кінцевому етапі (рис.7).

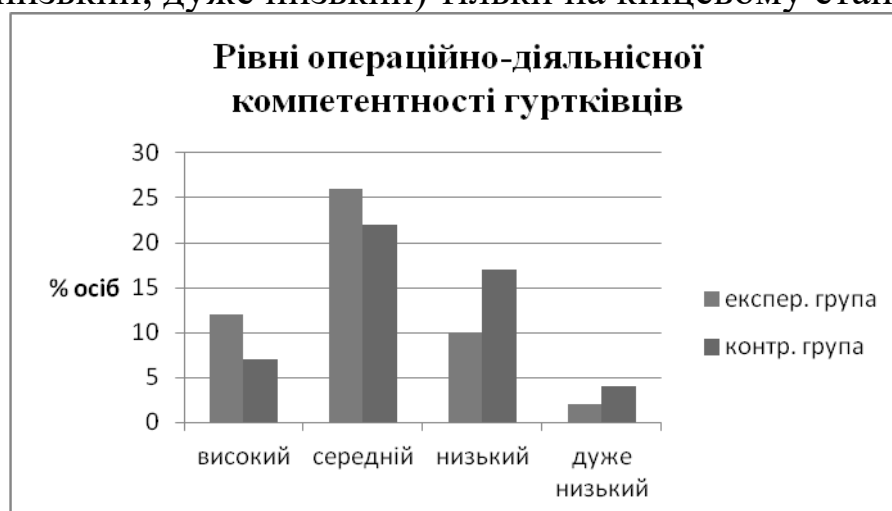

Рис.7 Рівні операційно-діяльнісної компетентності гуртківців експериментальної та контрольної груп наприкінці формувального експерименту

Як видно з рис. 7, спостерігаються відмінності у рівнях операційно-діяльній компетентності експериментальної та контрольної груп, які можна пояснити наступним чином. Керівники гуртків, які складають експериментальну групу, систематично працювали над тим, щоб: по-перше, учні поглиблювали досвід роботи з напряму діяльності гуртка, що визначалося кількістю і складністю виконаних робіт; по-друге, підвищували художньо-естетичну культуру учнів як під керівництвом педагога, так і самостійно; по-третє, опановування нових і вдосконалення набутих вмінь і навичок учнями відбувалося з одночасним моніторингом компонентів мотиваційно-ціннісної та емоційної компетентності; по-четверте, застосовувати особистісно орієнтований підхід до змісту гурткової роботи і сучасні практико-орієнтовані технології, а також педагогічні можливості коучингового підходу.

Зміни в *творчій* компетентності гуртківця визначалися за такими параметрами: наявність і рівень творчих здібностей та нахилів, характер і стиль творчої діяльності; вміння шукати нові способи виконання роботи і вибір з них раціональних; самостійне визначення технології виготовлення; розв'язок творчих завдань. Для характеристики творчих здібностей учнів було використано опитувальник Е. Джонса, який фокусує увагу на тих елементах, які пов'язані з творчим самовираженням, індикатор М. Кіртона для виявлення типу інноваційного мислення, а також визначалася легкість і продуктивність розв'язку творчих завдань.

Особливістю опитувальника Е. Джонса є те, що в середовищі гурткового заняття в обстановці соціальної взаємодії учень може здійснити самооцінку, а педагог експертну оцінку його творчим здібностям. Оскільки керівник гуртка потребує часу на виявлення творчих здібностей учнів, то це опитування проводилося в середині навчального року. Одержана інформація дала можливість педагогу виявити напрями роботи з кожним учнем стосовно врівноваження самооцінки (не зависока і не занижка), а також спонукала до відстеження змін у творчих здібностях гуртківців. Як видно з рис. 8 загальний розподіл учнів за рівнями творчих здібностей, проведений на основі оцінок педагога і самооцінок, відповідає нормальному розподілу і майже збігаються. Цей графік дає інформацію щодо кількості учнів у групах і показує можливості змін через перерозподіл гуртківців у них.

Рис.8. Характеристика творчих здібностей гуртківців за рівнями

Проте, якщо розглянути характеристики творчих здібностей стосовно адекватності самооцінок, то отримаємо розподіл на рис. 9. Як видно з рисунку, помиляються в оцінюванні і учні, і педагоги, але з різних причин: учні перебільшують свої можливості через завищену самооцінку і недостатньо розвинуті рефлексивні вміння; у більшості випадків педагоги мали мало часу або ситуацій, в яких гуртківці виявляли творчі здібності. Збіг оцінки й самооцінки свідчить про розвинутість рефлексивних умінь гуртківців.

За допомогою індикатора М. Кіртона на початку і в кінці формувального експерименту визначався тип інноваційного мислення в учнів, тобто стиль, якому особа віддає перевагу в творчій діяльності. На рис.10 відображені зміни в стилях творчої діяльності, які з'явилися внаслідок впливу навчально-методичного забезпечення і методики, що розроблені з урахуванням особистісно орієнтованого і компетентнісного підходів.

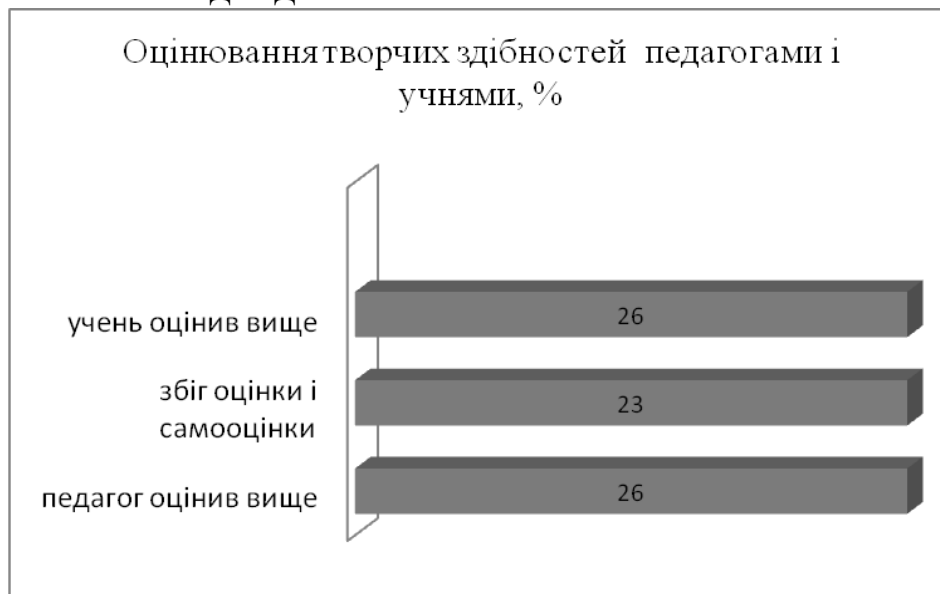

Рис. 9. Адекватність оцінювання творчих здібностей педагогами та учнями

Аналіз рис. 10 показує, що найбільшу групу утворюють учні, що є недостатньо вираженими адаптерами. При створенні умов (психологічних, педагогічних і методичних) для творчої діяльності залежно від потенційних можливостей відбувається перерозподіл учнів по групах. Знаючи своє місце між полюсами на шкалі, учні будуть усвідомлювати особливості свого стилю мислення, а також розуміти, над розвитком яких механізмів творчості їм треба працювати. Педагогічний досвід керівника гуртка показує, що, як правило, в гуртку є один-два суперінноватора чи інноватора, довкола яких групуються невиражені інноватори та адаптери. У разі розвинутих мотивів першої групи мотиваційної сфери учні визначаються, який тип інноваційного мислення їм більше властивий, що призводить до перерозподілу гуртківців по групах. Важливо акцентувати увагу учнів на те, що у творчій діяльності потрібні усі стилі інноваційного мислення.

Для визначення рівня сформованості *соціальної* компетентності гур

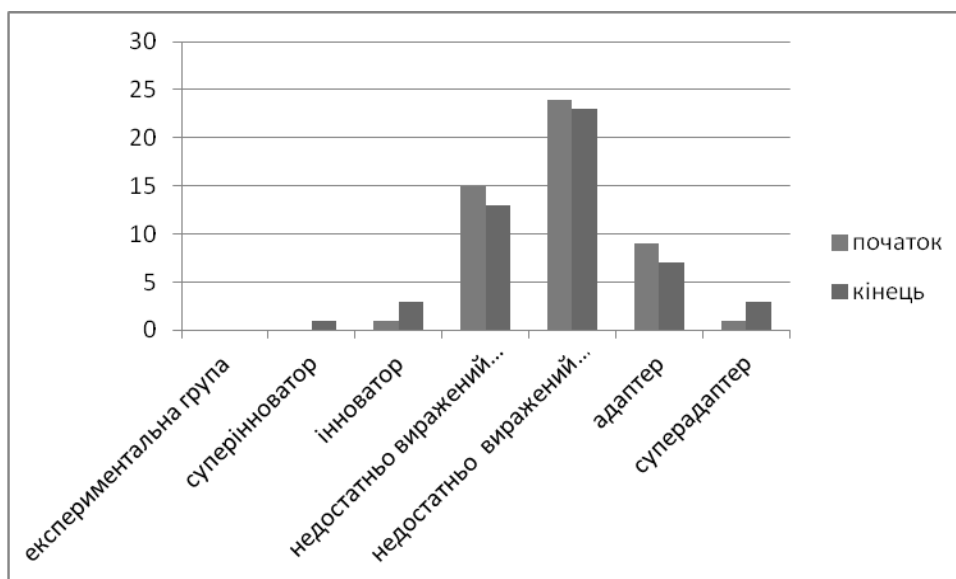

Рис.10. Типи інноваційного мислення гуртківців експериментальної групи на початку і в кінці формувального експерименту

тківців були вибрані критерії та параметри, за якими простежувались її сформованість і розвиток: *культурний* – культура загальна, культура праці; *виховний* – вихованість, здатність до співпраці, самореалізація; *соціальний* – власний соціальний досвід.

Під загальною культурою особистості розуміють рівень освіченості, вихованості і володіння знаннями і діяльністю в галузі духовної творчості, які відповідають моральним вимогам суспільства

[1, с. 248]. Для багатьох гуртківців з об'єктивних причин цей рівень є невисокий. Тому системна робота керівника гуртка у контексті роботи ПТНЗ і позашкільного освітнього закладу щодо впровадження основних положень державної концепції виховної роботи є особливо актуальною.

Культура праці є важливим індикатором соціального розвитку людини. Оскільки поняття культури праці є багатогранним, тому його розглядаємо у контексті соціологічної моделі, запропонованою Г. Соколовою [4, с. 36]. На її думку, культура праці регулює вплив виробничого колективу та умов виробничої сфери на формування ціннісно-нормативного ставлення працівника до праці, використовуючи різні механізми. Культура праці гуртківця буде формуватись через його взаємодію зі сферою техніки-технології та людських взаємин. Розгляд стану сформованості соціальної компетентності гуртківців за культурним, виховним і соціальним критеріями, показав її позитивне зростання для всіх гуртківців, що виявилось різним чином у таких діяльностях: *гуртковій* (виробничій сфері) – охайність, якість, завершеність виконання роботи; чистота і раціональне використання робочого місця, інструменту, матеріалів; *творчій* – творчість з рівня «для себе» перейшла на вищі, тобто «для себе та оточення» і «для себе та усіх»; *соціальної* – зростання власного соціального досвіду завдяки участі у спільних проектах, виставках, конкурсах, через оприлюднення результату творчості в гуртку.

На основі визначень *емоційної компетентності*, яку дають Р. Бак, Д.В. Люсин, І. Матійків, Дж. Мейер, розглядаємо її, як *здібність узгоджувати власні дії з внутрішнім планом почуттів і бажань, що спирається на поінформованість людини в емоційній сфері, саморегуляцію, емпатію, експресивність, навички адекватної до ситуації рефлексії*. Вона тісно пов'язана з мотиваційною сферою особистості. Для визначення рівня сформованості емоційної компетентності гуртківців було використано методика Д. Люсіна, опитування гуртківців за якою проводилось на початку і в кінці в експериментальній групі.

Методика розвитку емоційної компетентності полягає в тому, що на першому етапі діагностують стан емоційного інтелекту за компонентами його структури. Отримана покомпонентна картина задає напрям особистісних змін. На другому етапі відбувається вплив різних чинників, метою якого є добитися позитивних змін в

емоційній компетентності особистості. На третьому етапі проводиться діагностика змін емоційного інтелекту і визначається їх якісне спрямування (позитивне чи негативне). Одержана відповідь свідчить про ефективність впливів на емоційну компетентність.

Як свідчить аналіз рис. 11, протягом дії активного чинника відбулись зрушення в емоційному інтелекті учнів, що разом із спостереженнями за ними під час занять, публічних виступів дає підставу зробити висновок про те, що емоційна компетентність учнів змінилась у позитивному напрямі. Найбільше позитивно змінилося розуміння своїх і чужих емоцій, управління своїми емоціями. На нашу думку, контроль експресії хоч і покращився, але меншою мірою. Ймовірно, психологічною причиною є те, що у підлітковому віці експресивність важко контролювати, а соціальною – в ПТНЗ таких учнів є значно більше через різні об'єктивні чинники.

Таким чином, проведений аналіз змін, що мають місце по кожній компетентності, дає можливість зробити висновок щодо правильності гіпотези експериментальної роботи та дієвості педагогічної моделі формування компетентностей гуртківців, що підтверджує реалізацію виділених педагогічних умов.

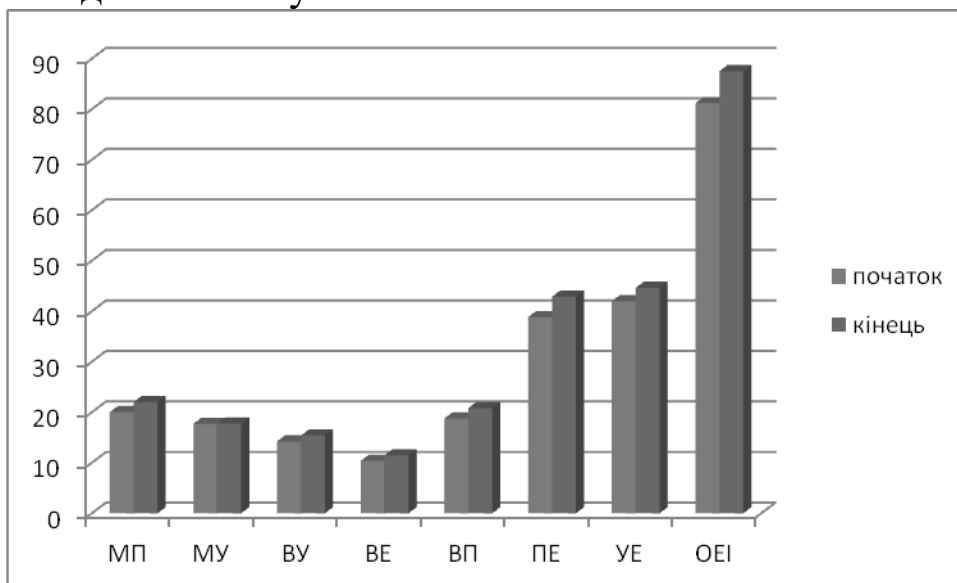

Рис. 11. Емоційний інтелект гуртківців експериментальної групи на початку і в кінці формувального експерименту

МП - розуміння чужих емоцій, МУ – управління чужими емоціями, ВУ – управління своїми емоціями, ВЕ – контроль експресії, ВП – розуміння своїх емоцій, ПЕ- розуміння емоцій, УЕ – управління емоціями, ОЕІ- інтегральний показник емоційного інтелекту

Загальні висновки

1. Вільний час учнів ПТНЗ може бути використаний для різних видів діяльності, які спрямовані на розвиток творчого потенціалу та

самореалізації особистості: навчання, самоосвіта і дозвілля. Найкраще вони поєднуються у позаурочній гуртковій роботі, в якій педагоги мають можливість вивести учнів на активній рівень творчості, закріпити в них професійний інтерес, розвинути ті вміння і навички, які будуть корисними в особистому і професійному житті. Оскільки участь учнів у гуртках є добровільною, необхідно зацікавити їх тими можливостями, які відкриваються для них, та узгодити з їхніми потребами, мотивами та інтересами. Щоб робота гуртка в ПТНЗ була ефективною, необхідно її організувати з урахуванням сучасних підходів до освіти: забезпечення особистісного розвитку, розкриття творчого потенціалу, формування творчого мислення і стилю роботи, самореалізація.

2. В організації гурткової роботи в ПТНЗ виявлено такі тенденції: поглиблення уваги до зв'язків із майбутньою професійною діяльністю або розширення професійної діяльності на засадах інтеграції через гурткову роботу; популярність гуртків, у яких учні задовольняють потребу в творчій самореалізації утилітарного характеру; в навчальних закладах системи ПТО функціонує незначна кількість гуртків, у яких проводиться системна робота з проектування, моделювання і макетування; більшість гуртків, які функціонують в ПТНЗ є предметними і проводяться на безоплатній основі, що зменшує можливість методичного впливу з боку адміністрації на їх зміст і результативність; в обласних системах профтехосвіти, які мають позашкільний освітній заклад (будинок творчості або техніки), для учнів ПТНЗ працюють гуртки, робота яких здійснюється в більшості випадків за державними програмами і контролюється методистами.
3. Виділено групи педагогічних умов, створення яких забезпечує зростання ефективності гурткової роботи, зокрема це групи таких умов: *мотиваційно-цільові* – спрямованість гуртківців на підвищення мотивації досягнення в ході занять і досягнення високих результатів; формування мотиваційно-ціннісного ставлення до подальшої роботи у гуртку (особливо для гуртків, в яких займаються кілька років); мотивація потреби постійного удосконалення вмінь; мотивація самонавчання і саморозвитку; *процесуально-змістові* – цілеспрямована інтеграція знань, умінь і навичок, що забезпечує формування мотиваційно-ціннісної, пізнавальної, операційно-діяльнісної, творчої, соціальної та

емоційної компетентностей, активне залучення гуртківців у процес набуття досвіду в діяльності з напряму гуртка, включення гуртківців у процес засвоєння і використання загальнолюдських і національних цінностей; *організаційно-технологічні* – застосування нових організаційних форм і методів навчання, технологій, які спрямовані на розвиток творчих здібностей, уяви, а також важливих якостей особистості, що сприяють самореалізації (самоаналіз, самооцінка, саморефлексія, самостійність) в обраному напрямі гурткової роботи; *суб'єктно орієнтовані* – спрямованість педагогічної системи позанавчальної роботи на забезпечення загальнокультурного, художньо-естетичного, морально-етичного, особистісного, а для гуртків професійно орієнтованої творчості ще й професійного розвитку учнів; розвиток власної позиції гуртківця та його особистісного сенсу в гуртковій роботі.

Виділено педагогічні умови (мотивація гуртківців на підвищення і досягнення високих результатів; спрямованість гурткової роботи на формування важливих для особистого і професійного життя компетентностей; розробка змісту і навчально-методичного забезпечення роботи гуртка з урахуванням сучасних підходів до неформальної освіти), реалізація яких забезпечує формування і розвиток мотиваційно-ціннісної, пізнавальної, операційно-діяльнісної, творчої, соціальної та емоційної компетентностей.

4. Розроблено та експериментально перевірено науково-методичне забезпечення гурткової роботи, яке включає: розділи збірника наукових праць «Педагогічне забезпечення професійної підготовки у ПТНЗ художнього профілю» і монографії «Науково-методичне забезпечення організації творчої діяльності учнів ПТНЗ в гуртковій роботі», методичку удосконалення змісту гурткової роботи на засадах компетентісного та особистісно орієнтованого підходів, критерії відбору змісту гурткової роботи у контексті психологічної структури особистості, методичні посібники для керівників гуртків «Сучасні підходи до модернізації змісту гурткової роботи», «Творчість як засіб розвитку професійної компетентності майбутнього робітника» та рекомендації з досвіду роботи керівника гуртка «Гурток як творча майстерня». З метою виявлення впливу науково-методичного забезпечення на гуртківців для кожної компетентності розроблені критерії та визначено показники, за якими відстежувалися зміни в рівнях компетентностей. Порівняння даних на початку і наприкінці

формування етапу дозволяє зробити висновок: модернізація змісту позанавчальної і гурткової роботи, здійснена на засадах компетентнісного та особистісно-орієнтованого підходів, сприяє формуванню мотиваційно-ціннісної, пізнавальної, операційно-діяльнісної, творчої, соціальної та емоційної компетентностей учнів ПТНЗ. Запропонована методика дозволила удосконалити зміст гурткової роботи і вплинути на розвиток мотиваційної та творчої сфер особистості гуртківців, що знайшло своє відображення у творчих здобутках учнів.

Література

1. Гончаренко, С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С.У. Гончаренко. – Вид. 2-ге, доповн., виправ. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.
2. Про затвердження Типових навчальних планів для організації навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах системи Міністерства освіти і науки України / Наказ МОН України № 676 від 22.07.2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS9006.html
3. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року / Указ Президента України № 344/2013 від 25 червня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pon.org.ua/novyny/2446-nacionalna-strategiya-rozvitku-osviti-v-ukrayini.html>
4. Соколова, Г.Н. Культура труда в социальном развитии рабочего класса: Опыт социол. исслед. / Г.Н. Соколова ; под ред. Е.М. Бабосова. – Минск : Наука и техника, 1984. – 220 с.
5. Сухович, Г. Факторно-критеріальна модель захисту науково-дослідницької роботи учня – члена Малої академії наук учнівської молоді / Г.Сухович // Система оцінювання 2012 [Електронний режим]. – Режим доступу: http://man.gov.ua/ua/activities/competition_protection/year-2014/assessment-2012.